

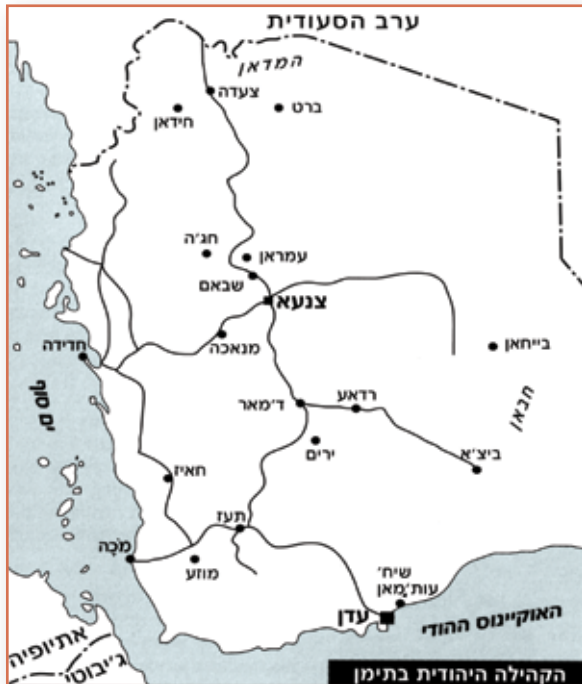
"יפרש כנפו לתימן"

יציאת היהודים מתימן: שיאו של תהליך מתמשך

אחרוני היהודים בתימן: יחיא מרחבי, ממנהיגי הקהילה בצנעא, 2008 (צילום: נפתלי הילגר)

בת-ציון עראקי קלורמן

מלחמת העולם הראשונה, 1872-1914; חזרת השלטון האמאמי לתימן ותקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, 1920-1948; תקופת מדינת ישראל, 1948 ואילך. קהילת יהודי תימן הייתה

בשונה מתהליכי ההגירה של היהודים מרוב ארצות האסלאם באזורנו, שהיו קשורים בזעזועים פוליטיים פנימיים וחיצוניים שדחפו את היהודים להגר ממדינותיהם בתוך זמן קצר יחסית, העלייה של היהודים מתימן הייתה תהליך מתמשך. תהליך זה ארך יותר מ-70 שנה והגיע לשיאו עם הקמת מדינת ישראל, כאשר רוב בני הקהילה - כ-50,000 נפש - עלו לישראל.

יהודים חיו בתימן החל מהמאה השלישית לפחות. הם שמרו על קשרים עם מרכזים יהודיים אחרים. במשך מאות שנות קיומם בתימן הם פיתחו את תרבותם הייחודית, תוך שהם משלבים יחד ערכים עתיקים של הווייתם היהודית, חידושים שהגיעו מהעולם היהודי ויסודות מתרבות סביבתם המוסלמית.

עד אמצע המאה ה-20 הוגדר מעמדם המשפטי של יהודי תימן "ד'מים", בני חסות מוגנים ואזרחים מדרגה שנייה. רוב היהודים חיו באזורים הכפריים, תחת חסות השבטים, ומיעוטם התגוררו בצנעא הבירה ובערים אחרות. הם סיפקו שירותים לחקלאים המוסלמים והתפרנסו בעיקר ממלאכות וממסחר זעיר. משטר הד'מה והחסות השבטית הבטיחו שחייהם במרחב הכפרי היו בדרך כלל מוגנים ויחסיהם עם שכניהם היו טובים. את תנועת ההגירה מתימן אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות: תקופת השלטון העות'מאני בתימן ובארץ ישראל עד

פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן - חוקרת את ההיסטוריה, החברה והתרבות של יהודי תימן. משמשת דיקן הלימודים האקדמיים באוניברסיטה הפתוחה.

יוסף צאלה, צורך ירושלמי מיוצאי תימן ("פלפוט", ארכיון יד בן צבי)

קהילה מסורתית שתהליכי חילון פסחו עליה, והיא שמרה על זיקה דתית עמוקה לארץ ישראל. העלייה מתימן, לפחות בשתי התקופות הראשונות, לא הושפעה ישירות מרעיונות התנועה הציונית, שהתפתחו מתפיסות חילוניות לאומיות. בתימן לא פעלו ארגונים ציוניים מקומיים, ולתנועה הציונית לא הייתה בה נציגות קבע.

השלטון העות'מאני (1872-1914): הסכר נפרץ

בשנת 1872 כבשה האימפריה העות'מאנית את תימן. התקופה העות'מאנית תרמה להחשת תהליכי מודרניזציה, שהחלו מאז השלטותה של בריטניה על עֶדן בשנת 1839. השינויים הפוליטיים האיצו שינויים חברתיים וכלכליים. הפעילות הכלכלית המתגברת הביאה לכניסת מוצרים תעשייתיים שמקורם מחוץ לתימן, ובשל כך נפגעה תשתית הכלכלה היהודית, שבאופן מסורתי נשענה על מלאכה ותעשייה זעירה. יהודים לא מעטים איבדו את פרנסתם ונדחפו לעסוק במסחר זעיר וברוכלות. במחצית השנייה של המאה ה-19 הלכה וגברה התופעה של מהגרי עבודה יהודים שיצאו מתימן לחפש פרנסה. רבים יצאו לעדן שתחת השלטון הבריטי, אחרים נסעו למצרים וכן למדינות אפריקה, בעיקר לאתיופיה ולאריטריאה ואף לסומליה ולג'יבוטי. הגירת עבודה זו ערערה עוד יותר את המלאכה היהודית שהתבססה על רשת ייצור משפחתית ועודדה רבים לחפש את עתידם במקום אחר. ההגירה לארץ ישראל השתלבה במגמות אלו.

העלייה מתימן לארץ ישראל החלה כתנועה ספונטנית בשנת 1881 (תרמ"ב), שנים אחדות לאחר הכיבוש העות'מאני. תימן נעשתה פרובינציה באימפריה גדולה שתושביה יכולים לנוע בחופשיות ממקום למקום. השיפור בדרכי התחבורה והתקשורת אפשרו ליהודים לנסוע ביתר קלות מתימן לארץ ישראל. הידיעות שהגיעו אליהם על הגידול באוכלוסיית היהודים בארץ ישראל, במיוחד בירושלים, עוררו עניין והתלהבות. גורמים נוספים דחפו יהודים להגר: אי-שקט פוליטי וביטחוני שגרמו המרידות של שבטי תימן בשלטון העות'מאני, מחסור ורעב בשל בצורות וכן פגיעה בבסיס הכלכלה היהודית.

עולי תימן הראשונים יצאו מהבירה צנעא ומסביבותיה. רובם הגיעו לירושלים ומקצתם ליפו. החל משנת 1906 הצטרפו לגל העלייה יהודים מצפון תימן, ובהמשך גם מאזוריה הדרומיים; עולים אלה השתקעו במושבות. המהגרים כתבו לקרוביהם ולמכריהם בתימן והמריצו אותם להצטרף אליהם. עד 1914 עלו לארץ ישראל כשמונה אחוזים מכלל יהודי תימן (קרוב ל-5,000 נפש) - נתון שאין דומה לו באותה תקופה בקהילות יהודיות אחרות. בשנת 1918 מנו יוצאי תימן 7.9 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל (שמנתה כ-88,000 נפש). תנועת העלייה מתימן לארץ ישראל נעצרה זמנית בשנים 1914-1920 עקב מלחמת העולם הראשונה.

1920-1948: האמאם, הבריטים והסוכנות היהודית

מלחמת העולם הראשונה שינתה את פני האזור מטריטוריה עות'מאנית, תחת ריבונות מוסלמית אחת, לישויות לאומיות ופוליטיות נפרדות, מרביתן בשלטון בריטי או צרפתי. תימן, לעומתן, חזרה להיות מדינה עצמאית בהנהגת אמאם - מנהיג

יהודים בצעדה שבצפון תימן, 1986 (צילום: ב' גניון)

בעל סמכויות פוליטיות ודתיות, שהיה בן לשושלת בעלת ייחוס דתי. האמאם יחיא עמד בראש המדינה עד 1948, בשנים שבהן ארץ ישראל נשלטה תחת מנדט בריטי. עליית היהודים מתימן נעשתה תלויה בגורמים חדשים.

מדיניותם הרשמית של שלטונות תימן אסרה על הגירת יהודים לארץ ישראל, אולם המדיניות הלא־רשמית אפשרה ליהודים לצאת. בתחילת שנות ה־20 נענה אמאם יחיא לקריאת הערבים למנוע יציאת יהודים מתימן, שכן אלו יחזקו את היישוב היהודי בארץ ישראל. בסוף שנת 1922 נאסר על היהודים בצו האמאם לצאת מתימן, והיהודים אף חוו איומים כי מי שייצא מסתכן בהחרמת רכושו. אולם האיסור לא עצר את יציאתם, ועד 1939 עלו לארץ ישראל כ־9,000 נפש. רבים מהם יצאו ברשות: יהודים פנו אישית לאמאם בבקשה להגר לארץ ישראל, מסיבות דתיות או כדי להתאחד עם משפחתם, וקיבלו ממנו היתרי נסיעה. זאת ועוד, בחבליה השבטיים של תימן שמרו השייחים על מעמדם האוטונומי והתנגדו ליישום הצווים שהגיעו מצנעא. אמאם יחיא לא התאמץ לעצור את יציאת היהודים מהאזורים שבשליטת השבטים. תנועת היוצאים עם ההתקרבות לגבול התנהלה בעיקר בלילה, כדי לחמוק מבני שבטים שגבו "מסי מעבר" ומנקודות הגבול הרשמיות.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה העלייה לארץ ישראל תלויה במדיניות ההגירה של הממשלה הבריטית, ששלטה גם בעדן. תנועת היהודים לעדן הושפעה מהסיכויים להשיג רישיונות עלייה (סרטיפיקטים). בשנת 1922 פרסמה ממשלת המנדט הבריטי תקנות שהתנו את ההגירה לארץ ישראל ביכולתה הכלכלית לקלוט עולים חדשים. כניסתם של מהגרים שלא הוגדרו כבעלי הון או שחסרו הכשרה מקצועית נדרשת – וכאלה היו רוב עולי תימן – הוגבלה למכסות של "עובדים" (בני 18 עד 35), שאותן קבע הנציב העליון הבריטי. העלייה ההמונית בשנות ה־30 ממזרח אירופה ומגרמניה הייתה אחד מגורמי המרד הערבי בארץ ישראל, שפרץ בשנת 1936 (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט), ובעקבותיו הטילו הבריטים על העלייה גם הגבלות מדיניות. מספר רישיונות העלייה ליהודי תימן הצטמצם והלך.

בשנת 1929 קיבלה הסוכנות היהודית את האחריות לחלוקת רישיונות העלייה. הסוכנות חילקה אותם בארצות השונות בהתאם למעין "מפתח מפלגתי" שתאם ליחסי הכוחות בקונגרס הציוני. הפעילות הציונית המאורגנת בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה הייתה מצומצמת לעומת מדינות אירופה, ולכן מספר הרישיונות שקיבלו היה קטן יחסית. מביניהם, יהודי תימן קיבלו את המספר הגדול ביותר של רישיונות העלייה. הדרישה לרישיונות עלייה מתימן הייתה גדולה יותר מבארצות האסלאם האחרות, ויוצאי תימן במוסדות הציוניים בארץ ישראל פעלו כקבוצת לחץ שנאבקה למען הנותרים בתימן. ידיעות על סיכויי להשגת סרטיפיקטים "פנויים" המחכים בעדן היו באותה תקופה גורם מרכזי שהניע את ההגירה היהודית מתימן. רבים מהיהודים שהגיעו לעדן המתינו לסרטיפיקטים חודשים ואף שנים, בתנאי מחיה קשים.

עולים למטוס בעדן, 1951 (ארכיון JDC)

שליחים מישראל ועולים בהמתנה בעדן, 1950 (לע"מ)

מחכים ל"כנפי הנשרים" מישראל, מחנה חאשד, דצמבר 1949 (לע"מ)

אמאם יחיא עוצם עין

בראשית שנות ה-40 הסתמן שינוי בעמדתו של אמאם יחיא. מדיניותו הרשמית, שאסרה על יהודים לצאת מתימן לארץ ישראל, קיבלה פנים חדשות: לא איסור ולא היתר אלא העלמת עין, ואפילו הסכמה שבשתיקה. בסוף שנת 1942 התברר גורלם של יהודי אירופה תחת גרמניה הנאצית, והובן כי רישיונות העלייה שהוקצו להם ייוותרו ללא דורש. בהנהלת הסוכנות היהודית הוצע להפנות את הרישיונות ליהודים מארצות האסלאם. בתחילת שנת 1943 נשלח לתימן יוסף בן דוד, שליח הסוכנות לענייני חינוך בעדן. בן דוד ארגן 15 צעירים מועמדים לעלות לארץ ישראל, והללו יצאו בחשאי מצנעא לעדן. עם גילוי דבר יציאתם התכוונו הרשויות להחזירם וביקשו להחרים את בתיהם לאוצר המדינה, בהתאם לצו האמאם. למרבה ההפתעה, אמאם יחיא פקד להרפות מן הבורחים ולהניח לרכוש קרוביהם. אירוע זה אותת ליהודים כי הם רשאים לעזוב את תימן.

את התנהגותו של אמאם יחיא יש להבין על רקע מצוקתיה של תימן בתקופת מלחמת העולם השנייה. תימן סבלה אז משנים רצופות של בצורות וממגפות קשות שהפילו חללים רבים, ואלה הולידו הגירה אל מחוץ לגבולותיה. אלפי מוסלמים תימנים עזבו את בתיהם ואת שדותיהם והלכו לבקש את מחייתם במדינות אחרות. יציאתם של היהודים השתלבה בתנועת ההגירה הכללית, ועצימת העין כלפיה נועדה כנראה לשחרר את הלחץ הפנימי ולהקל על מצוקתם.

כאמור לעיל, עקב שואת יהודי אירופה היו מזומנים בעדן רישיונות עלייה לארץ ישראל. בשנת 1943 עלו מתימן יותר יהודים מאשר מכל ארץ אחרת: 2,419 נפש. בשנת 1944 עלו 1,788 נפש, ובשנת 1945 הגיעו 1,024 נפש (5,231 נפש בתוך שלוש שנים). אחרי מלחמת העולם השנייה הוקצו כל רישיונות העלייה לניצולי השואה מאירופה, והעלייה מתימן נעצרה. בשנת 1945 נותרו בעיר עדן יותר מ-3,000 מיהודי תימן, וכאלף יהודים נוספים בתחומי הפרוטקטורט הבריטי. במשך שנות המנדט הבריטי עלו לארץ ישראל באופן חוקי 15,480 מיהודי תימן.

מדינת ישראל ומבצע ההטסה מעדן

לאחר הקמת מדינת ישראל הוסר המחסום העיקרי לעלייה: התלות בסרטיפיקטים. בשנת 1948 נמנו במחנה המעבר חאשד בעדן, שקלט את המהגרים מתימן, 3,881 נפש. לישראל זרמו ידיעות על המצב הקשה במחנה, וארגונים של יוצאי תימן בישראל לחצו על מוסדות המדינה להעלות את יושביו ארצה. עד אמצע מרץ 1949 יצאו מעדן לישראל 67 טיסות ובהן 5,207 מיהודי תימן, שהמתינו שנים לעלייתם. 28 טיסות הביאו לישראל בתוך חודשיים נוספים 1,779 מיהודים תושבי עדן. מחנה חאשד התרוקן ופורק.

בחודש מרץ 1948 עלה לשלטון אמאם אחמד, בנו של אמאם יחיא שנרצח. לאחר שהמתין לחתימת הסכמי שביתת הנשק בין ישראל ושכנותיה, הודיע האמאם בתחילת מאי 1949 שכל יהודי הרוצה בכך רשאי לצאת מתימן, בתנאי שקודם לכתו ימכור את ביתו ורכושו. היהודים לא נדרשו לשלם מס יציאה או היטל כלשהו. שמועות מיידיות פשטו בקהילות היהודים ברחבי תימן שמדינת ישראל עומדת לארגן מבצע גדול

להטסתם לישראל, והחלה תכונה המונית ליציאה. בעקבות היתר היציאה, החלו גורמים בישראל להתכונן לעלייה גדולה מתימן. ארגון ה"ג'וינט" האמריקני ביקש משלטונות עדן הבריטיים לפתוח מחנה מעבר לעולים הצפויים. ביוני 1949 החלה הקמתו של מחנה מעבר חדש שכונה מחנה "גאולה", ליד מחנה חאשד שפורק רק שבועות קודם לכן. ביום 24 בספטמבר 1950 נסגר המחנה החדש רשמית, עם סיום הרכבת האווירית שהטיסה את העולים לישראל. מקימי מחנה המעבר הועידו אותו לכ-700 נפש, אולם רשויות מדינת ישראל לא העלו על דעתן שהחלק הארי של הקהילה היהודית עומד לצאת מתימן ולנהור לעבר עדן. בספטמבר 1949 נמנו במחנה כ-13,000 נפש! בין יוני 1949 לספטמבר 1950 טסו מעדן לישראל 41,914 יהודים במבצע שכונה על ידי המארגנים "מרבד הקסמים", ובפי יוצאי תימן "על כנפי נשרים". סך כל היוצאים החל מדצמבר 1948 ועד תום הרכבת האווירית לישראל התקרב ל-50,000 נפש. בסוף 1950 נשארו בתימן כ-3,000 יהודים. בין שנת 1951 לשנת 1962 המשיכה ההגירה מתימן לישראל בקילוח דק: כ-1,350 יהודים עלו לישראל. לאחר ההפיכה הרפובליקאית בשנת 1962 וסילוק האמאם, נאסר על היהודים לצאת מהמדינה. רק בסוף שנת 1992 התירו שלטונות תימן ליהודים להגר, ובמהלך שנות ה-90 עלו כמה מאות לישראל. כיום חיים בתימן כמה עשרות יהודים. הם עקרו לצנעא מצפון המדינה, שם נרדפו על ידי קבוצה שיעית קיצונית המורדת בשלטון המרכזי ותמכת בגורמים מחוץ לתימן.

סיכום

התמורות המדיניות היו רקע בעל משמעות להגירת היהודים מתימן - לזירוהו בתקופה העות'מאנית, להאטתה בתקופת המנדט הבריטי ולהאצתה לאחר קום המדינה. בין גורמי הדחיפה ליציאת היהודים היו אירועים מדיניים, עימותים צבאיים, אסונות טבע ותהליכים כלכליים שערערו את התשתית הכלכלית המסורתית. למשיכתם לארץ ישראל, מלבד הגורם הדתי הידוע, תרמה התשתית האנושית של יוצאי תימן שהתבססו בה והמריצו את קרוביהם להצטרף. לתימן זרמו ידיעות על תנאי החיים המשופרים בארץ, על השכלולים המודרניים ועל ההתפתחויות המדיניות. נוסף לכך, היהודים שנחשבו בתימן בני חסות, הבינו כי בארץ ישראל אפשר ליהנות מחופש ומזכויות אזרחיות שלא היו מוכרות בתימן. הרצון לשינוי מעמד המשפטי והחברתי פעל אף הוא כגורם משיכה. הגורמים שהוזכרו התעצמו בשנת 1948, עם הבשלת תהליכים שהולידו את היציאה הגדולה של יהודי תימן ועקירת קהילה שלמה מארצה. המוכנות להגר גם הייתה קשורה באירועים פנימיים: בפברואר 1948 נרצח אמאם יחיא, שהיהודים ראו בו את מגינם ומיטיבם, והם חששו לביטחונם לאחר השתלקותו. לזעזוע הפוליטי ולמהומות נוסף היתר היציאה הרשמי שנתן אמאם אחמד, שהוליד נהירה של יהודים לעבר עדן. מדינת ישראל, בשיתוף ארגונים יהודיים ובהסכמת הבריטים, התגייסה להטסתם של יהודי תימן לישראל. בשנים 1949-1950 הגיעה לשיאה תנועת ההגירה שהחלה בסוף המאה ה-19. לאחריהן התחסלה כמעט לחלוטין נוכחות היהודים בתימן.

לעיון נוסף

1. ש' ברר, על כנפי נשרים: סיפור מבצע "מרבד הקסמים", תל אביב תשט"ז.
2. א' מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן, תל אביב 2012.
3. ב' עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, ג', רעננה 2008.